

גל תל ורדי

עיר לבנה ... וירוקות שדרותיה

מילות מפתח | תל־אביב, שדרות, רוח המקום, תפקיד המשמר

נותן מענה לרכיב אחד בלבד בהוויה שנוצרה בשדרות, אך הוא לא העיקרי. החשוב מכל להמשך קיומן הוא קהל המבקרים. אותו ציבור שחזר לפקוד את השדרות עם הקמת המגדלים, ובעקבות הקמתם, נוסדו שאר בתי־עסק ומקומות בילוי. בהיבט זה נדרשים איזונים בין בנייה חדשה, שתביא איתה משתכנים חדשים, לבין מתן היתרים למקומות תרבות וביילוי, שיגרור אחריו קהל מבקרים נוסף, לבין אותה רוח שלווה בלב לבו של כרך הומה, היוצרים תמהיל עדין, בלתי נתפש בחושים אך את קיומו לא ניתן להכחיש.

"השדרה של המדינה", כך הגדיר מיכאל יעקובסון את שדרות רוטשילד בכותרת לכתבה שהתפרסמה ב־Xnet. הגדרתו מתבססת על עשרות קבוצות מטיילים שפוקדות את המקום. לטענתו, מדובר "באחד מאתרי התיירות הפתוחים והחופשיים המוצלחים בישראל". עוד הוא מוסיף שבגלל מחאת האוהלים שסיקרה התקשורת בהרחבה בקיץ 2011, "הפכה השדרה גם למקום החם והאקטואלי במדינה". היא מרכזת בתוכה "עשרות פרויקטים של מגורים, משרדים ומסחר", עד ש"אפשר לחשוב בטעות שישראל היא נסיכות נפט במפרץ הפרסי או עיר מחוז בסין שהחליטה להקים לעצמה קוריקע חדש" (דביר 2012). הצהרות אלה ורבות נוספות הן ביטוי לרכיבים הרבים בשדרות רוטשילד ובהם: מעבר לתיירים ומזדמנים אחרים, רבים מהפוקדים את השדרה הם אנשים שמקום עבודתם במגדלי המשרדים הרבים שבסביבה. זהו בוודאי אחד מאזורי העסקים, המסחר והכלכלה הגדולים בגוש דן; אחד מאזורי הנכס־דלא־ניידי המבוקשים ביותר. כפועל־יוצא עלה קרנם של נכסי המקרקעין, ובעיקר המבנים ההיסטוריים שבסביבה הקרובה. ליוזמתה של עיריית תל־אביב למהלך שיניע יזמים להשקיע בבנייה חדשה בד־בבד עם שימור מבנים אלה תרומה מכרעת למצב השדרות כיום. תהליך הפיתוח ומיזמי השימור

חמש שדרותיה ההיסטוריות של תל־אביב, אחת שנולדה במקרה וארבע אחיותיה, שאותן הגה מתכנן הערים הסקוטי סר פטריק גדס, זוקפות לזכותן מקום מכובד ויוצא־דופן בהוויה העירונית והישראלית כאחד. שדרות רוטשילד, בן־ציון, ח"ן, בן־גוריון ונורדאו קמו בעיר ההיסטורית מראשיתה, כפי שהתוותה תכנית המתאר הראשונה. נראה שמקומן בקדמת הבמה התרבותית והחברתית הובטח כבר בימי הקיוסק הראשון של תל־אביב. אך במה ייחודן? כוונתי להראות שהתשובה אינה מסתכמת בחומר בלבד. ההיסטוריה האדריכלית ומבנה נוף עירוני הם רכיבים חשובים, תנאי־הכרחי, אך בוודאי אינם תנאי־מספיק כדי לקבוע עד כמה מיוחדות הן השדרות.

בראי ההיסטוריה, מילאו השדרות תפקיד רב־חשיבות בקיום עצרות רבות משתתפים; הן היו הדרך המובילה לאזור הכינוס ומכאן שמן בלעז: Avenue. המושג "שדרות" בשפה העברית עוקר מתוכנו הטקסי ונותר עם מבנהו החומרי בלבד. ואולם עם הקמת השדרות התל־אביביות נוצק למושג תוכן חדש. הן היו תחליף לגינה הציבורית שאליה התנקזו דיירי השכונה. מכיוון שמלכתחילה נותקה העיר ממשאבה הטבעי, הים, שימשה השדרות חלופה יחידה לריאה־ירוקה (הראשונה שקמה הייתה גן־מאיר, אך רק ב־1941). עיקר ייחודן של השדרות הוא באווירה החברתית השוררת בהן מיום הקמתן עד ימינו. עם זאת, במשך תקופה לא מבוטלת הן הוזנחו ואיבדו את מקומן בהוויה היומיומית. אלא שעגמומיות זו שיקפה את מצב העיר שחוותה נטישה נמשכת והזדקנות של תושביה. דווקא היוזמה השנויה במחלוקת להקים מגדלים לאורך שדרות רוטשילד ושימור נכסי העיר ההיסטוריים, הם שהשיבו רוח־חיים לשדרותיה והעניקו להן מחדש את הדרן מימים עברו. שימור נכסים חומריים יכול להיות תנאי הכרחי לשימור אותה "אווירת שדרות", אולם אין די בו. שימור החומר

בירושלים. יתרה מזו, להקמתן זיקה ישירה למהלך שנרקם בעיר הקודש: יהודי יפו התקנאו באחיהם הירושלמים על תנאי המחיה המשופרים בשכונותיהם החדשות והמרווחות יותר (נאור 2009: 12, דרויאנוב 1936: 66). ביומנים של "אגודת בוניבתים", לימים, אחוזת־בית נכתב אז:

"כונת מיסדי האגודה היא"ליסד מרכז עירוני עברי במקום טוב לבריאות ומסודר ויפה, ותחת הרפס והחלאה שבחוצות הצרים של יפו ימצאו (הבתים) במקום מְרוּחַ ונקי" (דרויאנוב 1936: 65).

לא רק את נוחותם האישית חיפשו יוזמי התכנית להקמת השכונה, עניינם היה בהקמת "מרכז עירוני", להבדיל מיישוב חקלאי שיתופי ויצרני-דוגמת הקבוצה, הקיבוץ והמושב - שנועד להפריח את השממה (עילם 2012: 74-77). נראה שבמושג "שיתופי" טמונה הפניית העורף החריפה ביותר של יוזמי התכנית לתפישה הציונית: לא עוד קהילה שיתופית בעלת אידאולוגיה סוציאליסטית, כי אם הקמת יישוב עברי על בסיס יוזמה חופשית של כל אחד מדיירי השכונה על קניינו. במכתב מ־1907 שהפנה הוועד של אחוזת־בית ללשכה הראשית של הקרן הקיימת, ובו הוא מבקש הלוואה למימון הקמת השכונה, נזכר שיעור ההחזרים של כל אחד מתושביה, כלומר, אחריות אישית לתשלומים (דרויאנוב 1936: 75-76). כך הולדתה של תל־אביב, כך המשכה: העיר גדלה בקצב מואץ ונהייתה ל"מרכז הכלכלי, החברתי, הפוליטי והתרבותי התוסס של היישוב", ללא יד מכוונת וללא תכנית שנהגה מראש (עילם 2012: 22).

חזות העיר תל־אביב היא ביטוי מובהק למשקלה בהווה הישראלית: היא מרכזה הכלכלי והפיננסי של מדינת ישראל, מוקד טכנולוגי ותקשורת. היא משכן למוסדות תרבות חשובים, לב ההווה החברתית־ישראלית על רבגוניותה. לפיכך תל־אביב היא המייצגת של התרבות הישראלית מחד־גיסא, ואילו כל תולדותיה וכל ישותה שונים לאי־ערוך מהאתוס שעליו הושתתה וקמה המדינה מאידך־גיסא. כל זה ניכר היטב בשדרותיה של העיר.

חלוקת הקרקעות, התכניות שקדמו לה ואופי השכונה, מצביעים על הפער בין החזון, עיר־גנים מתקדמת, לבין המציאות שבה כל אחד מחברי האגודה שומר לעצמו את ליטרת אדמתו. הדיונים במבנה השכונה נדרשו

הרבים הביאו למודעות ציבורית הולכת וגדלה על אודות חלקם של האתרים בהיסטוריה המקומית.

השדרות הפכו לנדבך חשוב במציאות הישראלית, עד שבקיץ 2011 היו משכן למחאה החברתית הגדולה ביותר שחוותה המדינה. הייתה זו לבטח המחאה המתקשרת ביותר עד כה; ראשיתה בכמה אוהלים בקצה הצפוני של שדרות רוטשילד, וסיומה בהפגנת המיליון. בין לבין פשטה המחאה לכל אורך השדרות, ומשם לשדרות נוספות כמו נורדאו בצפון הישן שנהיו למוקד פעילות נוסף. הנהיגו התווסף ממד נוסף למציאות היום־יומית של השדרות; הן הפכו מוקד לדיון פוליטי, מקום שבו הבעת דעה זוכה לתהודה ציבורית. יוצא אפוא שהשדרות התל־אביביות הן גם אבן־דרך, גם אמת־מידה למכלול תרבותנו. האווירה ששורה בהן, מקורה ברוח היזמות והרצון החופשי שעל־פיהם נוסדה העיר והתפתחה.

תל־אביב ויוזמה חופשית. ההחלטה לצאת מיפו והכוונה להקים שכונה נפרדת נועדה להיטיב את תנאי המחיה של הבאים מערי אירופה, ורצונם בסביבת מחיה חדישה יותר, בהשוואה ליפו הישנה, הצפופה והמלוכלכת (מצגר־סמוק [ביגר] 1994: 9; נאור 2009: 12). הניתוק מיפו היה אחד ממספר הפניות עורף למסורת ההתיישבות היהודית באותם ימים. לכאורה, הקמתה של אחוזת־בית התאימה לרוח התנועה הציונית, שעודדה את יישוב הארץ ואת התבדלות מינהל היישוב היהודי מהמינהל הקיים. כמורכן, כוונת נושאי הרוח הציונית הייתה להתכחש למודל החיים היהודי בארץ־ישראל ששרד מקדמת דנא: זה שמעיקרו היה עירוני, צפוף ומסוגר בדלת אמות שכונותיו, דתי־אורתודוקסי בטיבו. במחצית השנייה של המאה ה־19 החלה "היציאה מן החומות", שכונות יהודיות נבדלות הוקמו מחוץ לחומות ירושלים. הראשונה לקום הייתה משכנות שאננים, אלא שזו הוקמה מכספי נדבנים כשכונת הקדש - משכן לעניים לתקופה מוגבלת. הרעיון בהקמת שכונות אלו היה להקל את תנאי המחיה של תושבי העיר היהודיים, ולא דווקא לשנות מהיסוד אורחות חיים (בן־אריה תשל"ז: 34-35). כינון השכונות לא היה בו מאומה מההתיישבות החדשה והאידאולוגיה הלאומית שבבסיסה. כך גם שכונות יהודיות שצמחו בסביבתה של יפו טרם הקמת אחוזת־בית. כולן קמו מאותן הסיבות שבגינן נבנו השכונות

ירוקות לתפארת שמו, הואיל והתקנא בחמודותיה של שכנתו שמקורב באה. בימי המנדט הבריטי שונה שמן לשדרות המלך ג'ורג'. אלא שעם סיפוח יפו לעיר תל־אביב שונה שמן שוב, שכן העיר כבר התברכה ברחוב על שמו של המלך, והן ידועות כיום כשדרות ירושלים. למרות הנופך ההיסטורי, נשמטה הכללתן בדיון בשל העובדה שהן אינן תל־אביביות במקורן. הקמתן, כעדות שאינה משתמעת לשני פנים, מעידה על ההשפעה הרבה שהייתה לשכונה החדשה בכלל ולשדרותיה בפרט (נאור 2009: 127-128).

מפתרון דחק לתפארת השכונה כך הפכה נושאת שם הברון לנותנת הטון באזור כבר מימיה הראשונים. הייתה זו ריאה־ירוקה יחידה בתל־אביב עד שנחנכה גינת גרוזנברג ב־1922 (ארכיון תל־אביב יפו: אתר אינטרנט). התפתחותה נעשתה בשלבים: הקצה המזרחי נשאר פתוח להמשך התרחבות, וכך, עד מלחמת העולם הראשונה התארכה השדרה מזרחה עד רחוב אלנבי. בהמשכה, נטיית המקטעים הנוספים לכיוון צפון על־מנת להתחבר לאותו "אקרופוליס" בן־ימינו שחזה ג'דס בתכניתו: מרכז תרבות נישא שיכלול לימים את תיאטרון הבימה, היכל התרבות ובית הלנה רובינשטיין. לראשונה בתולדותיהן ניתנו לשדרות מעט מהמשמעות ההיסטורית; תכנית ג'דס מייעדת את חלקן להיות הדרכים המובילות לעבר לב התרבות העירוני.

תכנית מתאר עירונית ראשונה נהגתה על־ידי ג'דס בשנים 1927-1929. התכנית קיבלה תוקף ב־1932, והיא חשובה לדיון בעקרונות התכנון של עיר־גנים. רחובות העיר תוכננו שתי וערב: הכוונה הייתה שהצירים האורכיים, המקבילים לקו־החוף, יהיו רחובות מסחריים וישמשו עורקי תנועה ראשיים, ואילו צירי הרוחב נועדו להיות שדרות ירוקות ורחובות צרים למגורים בלבד. התכנית התחשבה בתואי הטופוגרפי של האזור, להבדיל מאחזות־בית, שתכנונה נקבע במידה רבה על־פי גבולות החלקה שנרכשה לשם הקמתה. צירי האורך התאימו ככל האפשר לקו "גבי החולות" וייעודם של הניצבים לקו־החוף "לפלשם לרוח הים, המשיבה את הנפש בימי־הקיץ הלוהטים" (דרויאנוב 1936: 302). כפועל־יוצא, רוב החזיתות פנו לכיוונים מזרח ומערב, ובכך נמנעו מחומה של שמש הדרום. התכנית התמקדה בחלקי העיר הלא־בנויים, מרחוב בוגרשוב

בעיקר למיקום הרחוב הראשי. רעיון הגן הציבורי לא עלה כלל לדיון מעמיק. כנראה נסמכו החברים על גינותיהם הפרטיות שיעניקו מראה ירוק לשכונתם החדשה. בכל הנוגע למרחב הציבורי ידם הייתה קפוצה עד־כדייך, שאף עלתה התנגדות לשכירת שירותיו של המהנדס טרידל לשם הכנת תכנית אב. ההצעה שכל אחד מחברי האגודה יוותר על כשישה אחוזים משטח אדמתו לטובת גן־ציבורי "לא זכתה לא לוויכוחים ולא לשום החלטה" (דרויאנוב 1936: 106). מודעותם של חברי האגודה לרשות הכלל הסתכמה בהצהרות שאינן מחייבות בלבד. אלא ששיחק לו המזל וכדי ליישר את החלקות לבנייה, פונו גבעות החול לתוך ערוץ נחל־אכזב שחצה את השטח. בוואדי שנתמלא ב"חול תחוח" אי־אפשר היה מבחינה טכנית להקים מבנים, ולכן הוסב ייעודו בלידת בררה לשדרת אילנות, מעין תחליף לגן ציבורי - הולדתן של שדרות רוטשילד (דרויאנוב 1936: 106).

לידתה של שדרה ללא כוונת מכוון היא הסמן הראשון לשונותן של השדרות התל־אביביות מאלו האירופיות: ההתייחסות לאחרונות מדגישה את הפערים בין תפישת האיזאל של בוני העיר לבין המציאות הארץ־ישראלית. הפירוש המילוני לערך "שדרה": סידור מחזורי במקצב קבוע של עצמים, כלומר, מתוך כוונה תחילה. למושג שני פירושים בלעז: האחד, Boulevard, מקורו בצרפתית משלהי ימי־הביניים ולמשמעותו גוון צבאי: סוללת־עפר, קיר־מגן, דרך כבושה וכולי. השני, Avenue, קרוב יותר לפירוש המקובל, מרמז על כוונה טקסית בתכנון השדרה: המקור במילה Venue, מקום להתכנסויות גדולות. האות A מקורה במילה הלטינית Ad - לעבר, כלומר "לעבר־אזור־ההתכנסות". מבחינה זו נראה שלשדרות תפקיד טקסי במהותן. שדרותיה של תל־אביב חפות מכך. הן לא שימשו מעולם כמבוא לאזורי כינוס המוניים, ודרכן לא עברו מצעדים שמטרתם קילוס למצביאים. הולדתן מקרית והן משמשות תחליף לריאה־ירוקה, מקום מרגוע להשיב נפש - גן ציבורי. למרות זאת, היוסדן של השדרות הראשונות עורר הדים עד מהרה.

השדרות של האחות הבכורה הוקמו ב־1915 והתהדרו בשמו של המושל הצבאי בסוריה ונציג האימפריה התורכית באזור, ג'מאל פאשה. חסן בק, מושל יפו הידוע לשמצה, החליט להעניק לפטרונן שדרות

למשאב זה. בפועל, השינויים שנעשו ביטלו את הזיקה לים, ואף המשיכו את מגמת הניתוק ממנו: הצרתם של הרחובות הניצבים לקו־החוף והגבהת הבניינים יצרה מכשולים בפני הבריזה הנושבת ממערב; הקמתם של מגדלים לאורך קו־החוף הייתה הסכר האחרון שניתק את העיר מהים, מהמשאב הטבעי העיקרי שלה. כגורל העיר כך גורל שדרותיה. שדרות רוטשילד היו חסומות מלכתחילה במערב על־ידי שכונת מנשייה. שדרות בן־גוריון נחסמו במערבן על־ידי שכונת מחלול שנבנתה ללא תכנון והייתה מפגע תברואתי. בשנות ה־60 החל פינוי השכונה לטובת כיכר אתרים שנחנכה ב־1975 וזכתה בימיה הראשונים להצלחה רבה, אך לא לאורך זמן. מכל מקום, גם הכיכר יוצרת מחסום מהים, והיא חלק משרשרת המבנים שעל קו־החוף. הכיכר חולשת על שדרות בן־גוריון ומונעת את מוצאן לים. מצדן המזרחי התבצע החיבור הפיזי לשדרות ח"ן, כהוראתה של התכנית, וזאת עשרות שנים אחרי שנרקם הרעיון. באשר לשדרות נורדאו, אלה מעולם לא נבנו מראשיתן, ולראיה: תחילת המספור בגדתן הצפונית 7, ובגדתן הדרומית 8. בכל צד "חסרים" שלושה מספרים, קרי, שלושה בניינים. כבר עם סלילתן בשנות ה־30 של המאה שעברה, נחסמה הדרך על־ידי מצוק הכורכר שעליו הוקם לימים גן־העצמאות. בשנים הבאות נבנה מלון גדול מצפון למצוק כחלק מרשת מלונות שרתון, ולמעשה קיבע במודע את העובדה שהשדרות לא יישקו לקו־החוף. מסיבות שונות נהרס המבנה בתחילת שנות ה־80, ומאז תחילתה של השדרה בבור ענקי ועזוב. אפשר בהחלט לומר שתל־אביב לא חשקה בים - היא באמת הפנתה לו עורף.

וירוקות שדרותיה... ותו לא, זהו (כמעט) כל המרחב הפתוח שנותר לעיר להציע. הגינות הציבוריות היו ספורות וכה קטנות עד שלא יצלחו לטיול רגלי. במסמך שכותרתו **מתאר העיר**, מפברואר 2012, נכתב: "מסיבות היסטוריות ש[נ]ות, מרכז העיר מאופיין בשטחי ציבור מועטים יחסית. תכניות חדשות (שאינן תכניות 'עיבוי') יצטרכו לתת פתרונות לשטחי הציבור הנדרשים". נראה שהבחנה זו נכונה גם כיום. אמנם, ההחלטה על הקמתו של גן־ציבורי גדול התקבלה ב־1931, לרגל יום הולדתו של דיזינגוף, אלא שפתיחתו של גן־מאיר נדחתה עד שנת 1944. בשנה זו כבר לבלבו עצים בכל שדרות העיר. בהיבט זה, את תפקיד הגן־הציבורי מילאו זה זמן

צפונה. צירי הרחובות, שבמצב מושלם אמורים היו להיות ישרים, ניצבים זה לזה ופרישתם בהתאם לקו־החוף וגבי החולות נקבעו בפועל על־פי הקיים בשטח: סימוני גבולות בין חלקות, דרכי עפר או גדרות אבן בנויות (אליקים 1994: 15).

השדרות היו נדבך חשוב בתכניתו של גדס. כאמור, שדרות רוטשילד התארכו צפונה עד מתחם הבימה, מנקודת מפגש זו תוכנן תוואי קצר, שדרות בן־ציון, שנועד לשמש גישה - דרך עלייה לרגל תרתי־משמע - מחלקי העיר הבנויים לעבר מוקד התרבות העירוניים. מחלקו הצפוני של המתחם נמתחו שדרות ח"ן עד "גן הדסה", גן העיר בימינו. ומשם נפרשו שדרות קרן קיימת, לימים שדרות בן־גוריון, מערבה כדי לחבר את העיר לים. המטרה הייתה לייצור רצף בין ציריה הירוקים לבין המוטיב הטבעי, הדומיננטי ביותר של העיר. אך אלו נחסמו על־ידי שכונת מחלול שפינתה מקומה בשנות ה־70 של המאה ה־20 לכיכר נמיר. כמה מאות מטרים צפונה תוכננו שדרות נורדאו ללא קשר פיזי לשאר השדרות, אך מתוך כוונה לקשור בין הים לבין התוואי של רחוב אבן־גבירול שהיה בשימוש עוד לפני הגייתה של התכנית כמקשר בין יפו לכפר הערבי סומייל ומשם לעבר גדות הירקון.

התרחבותה של העיר בשנים 1932-1948 חרגה מכל הציפיות שעל־פיהן נערכה התכנית: העיר שילשה את מספר תושביה מ־52 לכ־150 אלף איש. בתנאים אלה היה הכרח להכניס שינויים: הרחובות הוצרו כדי לפנות שטחים לבנייה, לבניינים נוספו קומות למגורים, גינות הפכו למבני ציבור, ולמעט תשתית הרחובות, שונו שאר המאפיינים שאמורים היו לעשות את תל־אביב לעיר־גנים. תיקון התכנית הנציח את אחת הבעיות החשובות במתאר העירוני: מלכתחילה נבנתה תל־אביב במנותק מקו־החוף, הואיל ובינה לבין הים חצצה שכונת מנשייה היפואית שהגיעה לפאתיה הדרומיים של כרם התימנים. עקב־כך, התרחבותה של העיר, בתחילה מזרחה ובהמשך צפונה, נעשתה בליית ברירה. הפניית רחוב אלנבי לעבר הים, צפונית לכרם התימנים, הייתה לחיבור ראשון עם קו־החוף. כך תכנון השכונות, כמו השינויים בתכנית גדס, נעשו ללא התחשבות בתנאים האקלימיים שמאפיינים את הקרבה לים.

עם הגב לים, כך נבנתה תל־אביב. תכנית גדס אמורה הייתה לאפשר המשך פיתוח עירוני עם קשר ישיר

בטלה. מכל מקום, אפשר לומר בהכללה שעיקר העניין בשימור עוסק במוחשי, לכל הפחות על־פי תפיסות מערביות, ולפיכך תבחין חומרים תקף גם לשדרות. אלא שהרעיון שמבטא בראנדי אינו נותן מענה שלם לסוגיות שבדיון זה משתי סיבות: האחת, אין בו כדי לקבוע כיצד לנהוג כאשר המסגרת החומרית ממשיכה להתקיים ואיתה הלך־הרוח שהיא נושאת; מה דינם של מייצגי העבר ביחס לשינויים הנדרשים בהווה. השנייה ואף חשובה מכך, בראנדי כלל לא מתייחס למושג שימור שאינו חומרי ושנוכחותו רציפה מימי עבר, בהווה ועם מבט לעתיד. במקרה הנדון ידוע שהשדרות עברו אי־אלו שינויים לאורך השנים, חלקם אף הכרחי לנוכח ההתפתחות הדמוגרפית והווי־החיים בעיר. למעשה, אפשר לקבוע שנגישותן של השדרות לציבור התאפשרה במידה רבה כתוצאה משינויים אלו. זאת ועוד, חלק בלתי־נפרד מהשדרות היא ההווה המיוחדת להן שהתקיימה מאז ומתמיד. זו אמנם אינה חומרית אך יש לתת עליה את הדעת בכל תהליך שימור.

החיים בשדרות התל־אביביות החלו בשלב שהשדרות היו רעיון שעוד לא מומש. עם קביעתו של הקיוסק הראשון בתוואי העתידי נקבע אופיין של אלו - מקום מפגש חברתי. הקיוסק ופנס הרחוב הסמוך לו היו למוקדי משיכה בשכונה החדשה. בתמונה של ה"בולבר" מ־1910 נראה הקיוסק עומד במרכזו של מגרש חול כשברקע מפעל המים של תל־אביב. ממגרש החול יקומו ויפרחו שדרות רוטשילד (דרו־יאנוב 1936: 152). התפתחותן הגאוגרפית תאמה את התרחבותה של "אחוזת־בית", ועד מלחמת העולם הראשונה הגיעו השדרות לרחוב אלנבי. תקופת המלחמה הייתה משעותיה הפחות יפות של השדרות: ב־1915 פקדה את תל־אביב מכת ארבה שחיסלה את הצומח בעיר. באפריל 1917 גורשו התושבים בעקבות צר־פינוי שהוציא המושל התורכי ג'מאל פאשה. רק עם כיבוש הארץ בידי הבריטים התאפשרה חזרתם לעיר העזובה. מאורעות תרפ"א היו סמן להאצת התפתחותה של תל־אביב, בעקבות הגירתם של רבים מיהודי יפו לעיר והכרת ממשלת המנדט בעצמאותה המוניציפלית. זו זכתה למעמד של מועצת־עיר, אם־כי בתחומים רבים עדיין הייתה כפופה לעיריית יפו. רק ב־1934 קיבלה תל־אביב שלטון עצמי מלא (דרו־יאנוב 1936: 436-435, נאור 2009: 24). עם חזרת החיים לעיר לא נפקד

השדרות התל־אביביות. הנה־כיכן מתברר שאלה אכן שונות במהותן מאחיותיהן בארצות נכר: הן לא תוכננו מראש מפני שלא היה את מי לפאר; הן נולדו כפתרון־דחק לבעיה סביבתית שיצרו תושבי אחוזת־בית במר־ידיהם; במבנן הפיזי הן באמת בנויות במערך אופייני לשדרות, אך התפקיד שהן ממלאות מזכיר את ייעודן של גן־ציבורי רחב־ידיים. ואכן, שדרותיה של תל־אביב הצעירה היו לזמן רב המרחב הירוק היחיד שעליו יכלו להתענג תושבי העיר.

שדרות, המצאה תל־אביבית!? במובן מסוים התשובה היא כן. היות שהנסיבות להקמתן והתפקיד שמילאו שונים באופן מהותי מהמניעים שבגינן הוקמו שדרות במהלך ההיסטוריה. התפקיד שמילאו כגן־ציבורי בהווה יס־תיכונית - חיי חברה בראש חוצות - יצרו אווירה ייחודית. זו מוזנת מרב־גוניות האוכלוסייה ושלל פעילויותיה והיא אופיינית לעיר ולשדרותיה. זוהי ללא־ספק יציקת תוכן שונה מהמקובל למושג "שדרה", והוא כפי הנראה בלעדי לתל־אביב. חלק נכבד מהעדנה שלה זוכות השדרות בימינו נזקף לזכות העירייה וקורהפעולה שבחרה לשימור נכסיה ההיסטוריים. מדיניות זו הובילה להכרה של אונסקו בעיר הלבנה כאתר מורשת עולמית. עם זאת, תכניות העירייה אינן חורגות ממבנים מוגדרים; שימור מתחמים כמקשה אחת, או שימור־נוף אורבני, אינם נזכרים. עיקרן בהיבטים הניתנים לכימות ולמדדה, כפופים לחוקי המדינה ולתקנות עירוניות. יתרה מזו, תכניות השימור העירוניות מתייחסות לנכסים בבעלות פרטית, ואילו מקומם של נכסים ציבוריים אינו תופס מקום מרכזי.

שימור החומר ועיצובו האסתטי הם הפשר של תכנית עירונית, בהתאם להגותו של סיזר בראנדי שקבע ש"הכינון מחדש של המאפיינים השימושיים [של מושא השימור] מייצג בסופו של דבר היבט משני או נלווה בלבד של השחזור, לעולם לא את ההיבט העיקרי או המהותי שמבחין ביצירת אמנות ככזו" (תרגום שלי; Brandi 1996: 230). אפשר כמובן להכליל את הרעיון על כל ממצא מעשה אדם מימים עברו: שחזור מבצר מימי־הביניים עשוי להשיב למבנה אספקטים אסתטיים כביום הקמתו, אך הצורך להקמתו - הגנה מפני... או הגנה על... - לא קיים עוד. וגם אם היה קיים (בהגחכה כמובן), הרי שיכולת המבנה מבחינה הנדסית לספק הגנה מפני אמצעי לחימה מודרניים

האווירה בימינו שונה לבלי היכר מימי אחוזת־בית, אף־על־פי־כן יש בקיומה עדות לקצבן של אורחות־חיים המתאימות לתקופתן: גם אם אופיה השתנה, הרי שאווירת השדרות תמיד התקיימה.

אם כן, מה משמרים? הדחף המניע מתמקד בהיבט החומרי: בחינת מכלול המרכיבים הפיזיים בתוואי השדרה. גם בהיבט זה קיים פער בין שדרות הדקלים בעתלית או במקווה ישראל לבין שדרות העיר: שכן בשדרות התל־אביביות יש לכלול נתיבי תחבורה ומבנים, לאלה השפעה רבה על אופיין האסתטי. כריכתם של אלו כרכיב בשדרות חורג מהגדרת המבנה ותואם לערך "נוף עירוני". אלא שלא די בכך שמראה השדרות שונה במשך הזמן, בדיון עלו המושגים "אווירה" - "הלך־רוח" - מושג מטאפיזי ששימש נדבך עקיב לאפיון המיוחד של שדרות העיר. המשמעות שנוצקת למושג תלויה רבות בגורם האנושי, הודות לתהליך הפיתוח והבנייה לגובה שאפשרה העירייה. נראה אם כן שמדיניות זו לא רק שלא גרעה מתפקידן התרבותי של השדרות במציאות הישראלית בכלל והתל־אביבית בפרט, אלא שיש לה תרומה ניכרת. הקמת הבניינים ושינוי נוף השדרות מכרסם בתפיסות השימור המקובלות במערב, אך האם זהו פרדוקס? לא בהכרח, אם בראש הרשימה לשימור יתנוסס הפן התרבותי העקיב והמיוחד מכול - "אווירת השדרות" - זהו עיקר הדברים לשימור ועל כך יש לשקוד.

המסקנה המתבקשת היא כי קיים צורך במערכת שיקולים חדשה, שתאפשר שימור כדי לשמור על האיזון בין תחומים רבים: תרבות, היסטוריה, מסחר וכולי. אלה מעניקים קרקע פורייה ל"אווירת השדרות". בעבר, כשתל־אביב הייתה קטנה, היה קל יותר להבחין בתפקיד שהן ממלאות. התפתחות העיר ומורכבותה מקשים היום על זיהוי שלל המרכיבים, אך העובדות מדברות בעד עצמן: השדרות היו ונשארו כור־היתוך להוויה חברתית ייחודית, תל־אביבית במהותה.

אמנות ותקדימים בין־לאומיים הם התשתית התקינה לתהליך שימור. כבתחומים אקדמיים, בבסיס ניסוחם הניסיון הנרכש, תוצאת הניסוי והטעייה, שממנו נגזרים כללים מנחים, מענה לסוגיות שמתעוררות בכל מיזם שימור פרטני. אמנת ונציה, מ־1964, שנחתמה בידי נציגים משש־עשרה מדינות שהתהדרו בתואר "הארכיטקטים והטכנאים של אתרים היסטוריים",

מקום השדרות בפיתוח המואץ והן שבו להיות "מרכז העניינים". עד־כדי־כך הייתה חשובה השדרה בעיני פרנסי העיר עד שנהייתה למקום שמשכימים לפתחו בכל ביקור של אישיות נעלה. אל האירועים הרשמיים שהתקיימו בשדרה נוספו גם כאלה בעלי נופך תרבותי־מקומי. דוגמה לכך היא היוזמה ליריד־ספרים שנולדה ב־1926. היריד היה הנבט שממנו התפתח שבוע הספר העברי. בהמשך העניקה תכנית גדס לשדרות משנה חשיבות כציר המרכזי למתחם התרבות העירוני בכיכר הבימה. על המקטעים שנוספו נבנו קיוסקים בנוסח הקיוסק הראשון, והשדרות היו למקום חי ותוסס.

ביום שישי, 14 במאי 1948, נערך בבית דיזינגוף, בשדרות רוטשילד 16, האירוע הרה המשמעות בתולדות היישוב: הכרזת העצמאות של מדינת ישראל. התגודדות ההמונים לקראת הטקס ודחף השמחה שנלוו להכרזה מצאו ביטויים בחגיגות לאורך השדרה וברחובות הסמוכים. הבחירה בבניין זה להכרזה תרמה רבות למיצוב השדרות כמרכז לרוח החיה של היישוב בארץ־ישראל. העשורים הבאים התאפיינו בהזדקנות האוכלוסייה העירונית ובהגירה שלילית מהעיר. בה־בעת נזנחו השדרות ומרבית הקיוסקים עמדו בשימונם. חלק מהמבנים ההיסטוריים מימי אחוזת־בית נהרסו ופינו מקומם לבנייה חדשה. עם השינוי במדיניות העירייה, זכו השדרות לתחייה ולמלוא הדרן המוכר לנו היום.

ייחודיותן של שדרות תל־אביב מתומצתת להוויית החיים שלהן, וזו אינה מנותקת ממסגרתן הפיזית ומנופי העיר שסביבן. אלו מתקיימים זה לצד זה, ללא טשטוש האחד את מראה האחר, ומעניקים מצע פיזי ייחודי. אם ניקח בחשבון את ההיסטוריה שלהן - אילולא השימוש החלופי לגן־ציבורי והקמתם של קיוסקים לאורכן, לא הייתה נוצרת מלכתחילה אותה אווירה שמזכירה מפגשים פומביים בגנים ציבוריים - יתרון של השדרות הוא בשמירת אותה אווירה, אך ללא ניתוק משאר נופי העיר. אלה נוכחים סביב ובכל מבט, גם אם מרפרף. הפוסעים לאורכן, לעולם לא ישגו באשליה כאילו הם נמצאים במקום אחר; נהפוך הוא, המרחב העירוני יתבטא בכל חושיהם, העיר על כל רכיביה לא תיעלם מתודעתם ולו לרגע. באשר לתמהיל האנושי הפוקד את השדרות, תרומתו באווירת המרקחת, בתנועה בקצב הכרך, ובה־בעת רוגע ושלווה.

לבחון את מידת האוטנטיות של נכסי התרבות ולכלול מאפיינים החורגים מהחומר והם טקסיים בטיבם, כלומר, לא ניתנים לכימות, היקשיים במהותם. המסמך שהופק בסוף הוועדה לא רק נתן מענה לסוגיות טכניות, אלא אף העמיד כלים מובחנים שמטרתם לסייע בקבלת החלטות מעשיות בכל הנוגע לשימור מורשת. במסמך סעיפים בעלי הקשר ישיר לשימור נכסי תרבות שאינם חומריים. הוא מכיר בחשיבותם של דפוסים ואמצעים בלתי מוחשיים, אשר מהווים את מורשתן של תרבויות; מצוינת בו החשיבות שיש במעורבותה של הקהילה שמתוכה צמחה התרבות המקורית, ורואה בניהול עצמי אמצעי ראשון במעלה לשימור מאפייני התרבות. מושגים כגון "רוח ורגשות" נזכרים כמקור ועדות קבילים לשיפוט האוטנטיות התרבותית. מכאן ניתן להסיק שאותם מרכיבים מופשטים יכולים להיות לא רק "מקורות מידע" ועדות ערכית, אלא גם מורשת תרבותית כשלעצמה (מסמך נארה 1994).

הואיל וכך, ההכרה בצורך לשימור המופשט, לא רק שאינה מופרכת אלא מעוגנת במסמך רשמי. הכרה עקרונית זו אין בה לחרוץ את מידת החשיבות שיש לשימור "אווירת השדרות" ביחס לשאר מאפיינים גשמיים. המאמר מראה ששימור נכסים חומריים אינו תמיד העיקר בשימור נכסי תרבות. לא זו בלבד, ייתכן שדווקא התמקדות יתרה בחומרי עלולה לפגוע במורשת תרבות חיה ומשגשגת, משמע, מצב שבו לערכים מוחשיים מעמד משני לעומת ערכים מופשטים.

בהתאם לזאת, ניתן לומר ששימור המורשת אינו תחום לבעלי מומחיות מקצועית בשימור בלבד, מקומם של אנשי הגות בין מקבלי החלטות נדרש ומתחייב. עיקר עניינו של השימור הוא בחומר, זהו אולי כורח המציאות, אך אל לו למשמר לשכוח שמהותה של תרבות הוא ברוח.

מטבע הדברים עוסקת בחומרי. עם זאת מספקת האמנה אות לטעם שבגיני יש לשמר: "עדות חיה למסורות קדומות" (אמנת ונציה 1964). מילת המפתח היא "עדות". זו ניתנת על-ידי מי שהשתתף, או מועברת באמצעות עצם כלשהו, בנושא מסוים. על-פי דין, העדות נדרשת כאשר משמעות הדברים אינה ברורה דיה או כאשר מקבלי העדות אינם יכולים לחוות את הדבר שבגיני היא נדרשה מלכתחילה. אלא שלדיוננו, הצורך בעדות חלקי. עליה להתרכז בטיב אווירת השדרות בעבר. ברם, אין צורך בעדות על עצם קיומה של אותה אווירה בימינו הואיל וזו שרירה ופועמת. וכפי שלעדות תפקיד מוגבל בביאור תרומת השדרות לתרבותנו, כך גם לשימור הפיזי של המבנים ההיסטוריים. זהו תנאי הכרחי אך בוודאי לא תנאי מספיק לשימור אווירת השדרות.

הניסיון לייצר מערכת ערכים אוניברסלית שתקבע כללים מנחים לשימור מורשת תרבות, נתגלה כמוגבל לאור ההבנה שערכי התרבות הם תלויי מקום וזמן, ולפיכך הם רבגוניים. ההתמקדות בנכסים גשמיים ושימורם לדורות הבאים היא תוצר של תרבות המערב, שבה לחומרי משקל רב בקביעת אורחות-חיים ומעמד חברתי. עם עליית המודעות הבינלאומית לחשיבות התרבויות המקומיות ולזיקתן לכלל האנושות, החל דיאלוג בין-תרבותי בנושא השימור. זה הורחב לדיונים בנוגע למקוריות ולשורשיות של ערכי תרבות, לקשר שבין המקום לבין התפתחות התרבות, ולאופן השיפוט של ערכים אלו. שיאו של דיאלוג זה במסמך נארה בנושא האוטנטיות. המניע לכינוס ועידת נארה היה כוונת היפנים להשיג הכרה של אונסקו במבנים ההיסטוריים של נארה העתיקה כאתר מורשת עולמית. אלא שהמנהג המסורתי של פירוק, תיקון, הרכבה ובנייה מחדש של מקדשי העץ עמד לרועץ לנוכח תפישת השימור המערבית והאמנות שהושתתו עליה. כוונת יוזמי הכנס הייתה להרחיב את המנעד, שנועד

רשימת מקורות

- אליקים צ' 1994. "התכנון העירוני בתל-אביב עד קום המדינה". בתוך מצגר-סמוק נ' 1994. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב, 1948-1931. תל-אביב. עמ' 13-18.
- ביגר ג' 1994. התפתחותה המרחבית של תל-אביב. בתוך מצגר-סמוק נ' 1994. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב, 1948-1931. תל-אביב. עמ' 8-12.
- בן-אריה י' 1976. השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט, קתדרה 2: 20 - 58.

דביר נ' (2012, 22 מרס). המגדלים של שדרות רוטשילד מפרים את האיזון, **עיתון הארץ**, תל־אביב.

דרויאנוב א' 1936: **ספר תל־אביב**. תל־אביב.

יעקובסון מ' (2012, יולי). מדריך לשדרה החמה במדינה, אנשי האוהלים - הרימו ראש: מדריך לטיול בשדרות רוטשילד, שהפכו מסמל העיר הלבנה לסמל המחאה. **Xnet**. אוחר מתוך <http://www.xnet.co.il/architecture/articles/0,14710,L-3085914,00.html>

מצגר־סמוק נ' 1994. בתים מן החול - אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל־אביב, 1948-1931. תל־אביב.

נאור מ' 2009. תל־אביב, תל־אביב: הסיפורים והצילומים מאז ימי יפו העתיקה ועד ל"עיר ללא הפסקה". בני־ברק.

עילם י' 2012. מה התרחש כאן. תל־אביב.

מסמך נארה בנושא האותנטיות 1994. הכנס ה־16 של ועדת המורשת העולמית 1994. (תרגום מאנגלית גיורא סולר).

אמנה בין־לאומית לשימור ושיקום מונומנטים ואתרים 1964 (אמנת ונציה). הקונגרס הבין לאומי ה II של אדריכלים ומהנדסים של מונומנטים היסטוריים 1964. (תרגום מאנגלית גיורא סולר).

ארכיון תל־אביב-יפו. מחבר לא ידוע. ראשונים בעיר: הגן הציבורי הראשון - גינת גרוזנברג. אוחר מתוך http://tel-aviv.millennium.org.il/NR/exeres/1B9D7C42-D586-404B-ACDB-BFBFC6A84075_frameless.htm

Brandi C. 1996. Theory of Restoration, I., In N. S. Price, K. Taller Jr., A. Melucco Vaccaro eds. Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage. Los Angeles